

Nyelvújítások Közép-Európában a 19. században

Kísérlet az anyanyelvi terminológiák kialakítására a közép-európai nyelvekben¹

A *terminus* szó jelentése a mai nyelvhasználatban 'műszó, szakkifejezés' (ÉKSz). Ebben a jelentésben 1835 óta adatolható (TESz). A németben a 16. század óta van 'inhaltlich abgegrenzter, fest umrissener Begriff' ('tartalmilag körülhatárolt, biztosan körvonalazott fogalom') jelentése (DudEt). A korábbi német értelmező és idegenszó-szótárak hozzáteszik még: 'ein bestimmmt begrenzter, genau bezeichnender **Ausdruck, Wort**, bes. **Kunstausdruck**' ('meghatározottan behatárolt, pontosan megnevező **kifejezés, szó**, különösen **szakkifejezés**' Heyse; az én kiemeléseim, Ny. I.). Terminológiá(ko)n a következőkben a fenti meghatározásnak megfelelően szakszók, illetve szakkifejezések szakterületek szerint csoportosítható kifejezéseit értem. A közép- és egyes dél-európai nyelvekben (cseh, horvát, magyar, szlovák, szlovén) a különböző, legszélesebb társadalmi köröket érintő területek (az oktatás, az állami adminisztrációval kapcsolatos hivatalos ügyek, eljárások, tisztviselések, továbbá a politika, a jog stb.) fogalmainak megnevezésére egészen a 19. századi nyelvújító mozgalmak kibontakozásáig latin vagy az egyes nemzeti nyelvek szabályainak megfelelően latino-sított szavak voltak használatban. Az anyanyelvi terminológia megalkotásának folyamata a felvilágosodás eszméinek hatására kezdődött el. Ez a folyamat egybeesett az irodalmi- és köznyelv kodifikálásával. Az anyanyelvi terminusok bevezetése tehát egyfelől a köz- és irodalmi nyelvi szókészlet mennyiségi gyarapítását, a pontos, közérthető kifejezésre való törekvést, másfelől az idegen (latin, latinosított vagy német) kifejezések kiktöszöbölését is jelentette. Mindehhez a szállítás és a hírközlés fejlődése, valamint (elsősorban az Osztrák Monarchia területén) a honvédelem szervezeti korszerűsítése folytán a 19. sz. első harmadától hozzájárult a vasúttal, a hírközléssel és a katonasággal kapcsolatos fogalmak (*feladó, címzett, vonat, tehervonat, váltó, távirat, ajánlott levél, őrzetető, üteg, tizedes, honvéd* stb.) anyanyelvi kifejezésének igénye is. Nem öncélú anyanyelv-művelésről volt tehát szó, hanem a műveltség, a tudás általánossá, mindenki számára hozzáférhetővé tételéről, a felvilágosodás *liberté, égalité* jelszavainak, illetve célkitűzéseinek megfelelően.

A következőkben az anyanyelvi szakszókincsek megeremtésének első szervezett, intézményes kísérletét mutatom be, elsősorban a horvát nyelv történetében, a korabeli német, cseh és magyar nyelvújítási mozgalmakkal való összehasonlításban, illetve ezeknek a mozgalmaknak szemléletére és módszereire való utalásokkal. A cseh, a magyar és a horvát nyelvújítás mind az eszmei-gondolati alapok, mind pedig a terminusok („műszók”) megalkotásának értelmezésében és gyakorlatában is sok hasonló vonást mutat.

A közép-európai népek történetében az első, a felvilágosodás szellemében tett döntő kulturpolitikai és egyben nemzeti(ségi) politikai lépés Mária Terézia átfogó oktatási reformja volt. Az alap- és a középfokú oktatás új tantervei készültek el, s napvilágot láttak a tanterv szellemében írt tankönyvek is, amelyek természetesen német (osztrák) minta alapján készültek. Az oktatásban kiemelt hangsúlyt kapott a nyelvtan. A horvát, szerb, szlovén, szlovák és a magyar iskolai grammatikák szerkezete és felépítése hasonló volt; a német *Anleitung zur deutschen Sprachlehre* (később: *Ver-*

¹ Az OTKA TO46732NYE sz. pályázat keretében készült.

besserte Anleung zur deutschen Sprachlehre) olyan erős hatást gyakorolt a korabeli grammatikográfiára, hogy például a szlovén Pohlin vagy a szlavóniai Lanosović korábban írt grammatikáik újabb kiadásait a bécsi nyelvtan szellemében át is dolgozták. A korábbi elszórt kísérletek után összehangolt törekvések bontakoztak ki az anyanyelvi grammatikai terminusok megalkotására. Vegyes lakosságú területeken, így Szlavóniában, a szerzők tekintettel voltak a könyveket használó többnyelvű beszélőkre; így például Marijan Lanosović szlavón (= Szlavóniában használt horvát) nyelvtanában a példamondatok magyarra is le vannak fordítva. Az első szlovák nyelvtan írója, Anton Bernolák latin nyelvű szláv (= szlovák) nyelvtanában a német és a magyar nyelvre való hivatkozásokat és magyarázatokat is olvashatunk. (Részletesen vö. Nyomárkay 2002).

A nyelvújító és nyelvtisztító törekvések a szó legtágabb értelemben vett politikai és jogi szakszókincsből indultak ki. Ez természetes is, hiszen olyan, a tudatosan szervezett közigazgatáshoz kapcsolódó, részben új, de mindenképpen új tartalommal is rendelkező fogalmakat kellett széles társadalmi rétegek számára érthetővé tenni, tehát lehetőség szerint anyanyelvükön kifejezni, mint *hivatal, hivatalnok, részvénytársaság, ügyvéd, tényállás, jogerő, jogérvény, fellebbezés* stb. A hivatalos művelődéspolitikai, felismerve ezt a tényt, legfőbb feladatá az anyanyelv tudatos fejlesztését és az elvont jogi, közigazgatási stb. fogalmak legszélesebb körökben való érthetővé tételét emelte. Anyanyelven volt szükséges kifejezni, illetve több esetben értelmezni például olyan, eladdig latin szóval kifejezett fogalmakat is, mint *diszciplína, diszpenzáció, effektív, effektuál, egzekúció, legalizál, moratórium* stb., hogy csak néhányat említsünk. Ennek a közép-európai nyelveket érintő folyamatnak három szakaszát különböztethetjük meg. Az első szakaszra a sokszor alkalmi, néha csupán egy-egy szöveghez kötődő egyéni újítások jellemzők. A másodikat a különböző szakterületek terminusainak közös munkán alapuló egybegyűjtése, míg a harmadikat a tudatos használat és terjesztés jellemezte. Az úgynevezett jogi-politikai szótárak a folyamat második, a tankönyvek pedig harmadik szakaszát reprezentálják.

Az említett folyamat második szakaszában a legfontosabb szerepet a szótárak töltötték be. Általánosságban megállapítható, hogy terminológiai újítások és hozzájuk kapcsolódó nyelvtisztító mozgalmak akkor bontakoznak ki, amikor egész társadalmakat átfogó, a szellemi életet, sőt az egész civilizációt érintő változások következnek be. Korunkban, a 20. század második felétől például az informatika, a műszaki tudományok, a technológia és technika fejlődése, de hasonló mértékben a társadalmi és politikai viszonyok átalakulása folytán is rengeteg új fogalom keletkezett, amelyek az egyéni és a tömegkommunikáció formájában és tartalmában is változásokat idéztek elő. Az új fogalmakra, eszközökre, eljárásokra stb. meg kell alkotni lehetőség szerint a legkifejezőbb anyanyelvi megfelelőiket elsősorban azért, hogy a társadalom egésze megfelelő tájékoztatásban és eligazításban részesüljön, értse az új fogalmakat, tudjon bánni a technikai eszközökkel, így megfelelő ismeretekkel felvértezve a társadalom teljes jogú tagja lehessen. A közvetlen hatások mindig a fejlettebb civilizációjú nemzetektől, illetve nyelvekből indulnak ki; ehhez a fejlettebb civilizációhoz kívánnak csatlakozni a különböző okok folytán alacsonyabb szinten álló nemzetek (civilizációk) s így természetesen a nyelvek is. Így volt ez a terminusok és az általuk kifejezett fogalmak általánosan érthetővé tételére irányuló első átfogó közép-európai mozgalom, a közép-európai népek körében kibontakozó szervezett és irányított nyelvújítások korában is, a 18. század második felétől a 19. század harmadik harmadáig terjedő időszakban.

Ezekben az évtizedekben került előtérbe, s vált állami társadalmi kérdéssé az anyanyelv művelése és vele párhuzamosan a nyelvhasználat köznyelvre és szakterminológiákra egyaránt kiható szabályozása is. A cseh, horvát, magyar, szlovák és szlovén nyelvújító mozgalmak kibontakozásának közvetlen indítéka az a társadalom szellemi életében bekövetkező változások folytán kialakult helyzet volt, hogy az Osztrák Monarchia nem német anyanyelvű népességének többsége nem volt tisztában a fentebb már említett legalapvetőbb társadalmi, politikai, jogi, közigazgatási stb. fogalmakkal, hiszen anyanyelvén nem is tudta megnevezni őket. Anyanyelven kellett tehát értelmezni és magyarázni ezeket a fogalmakat, amelyek jelentős részét magyarul vagy bármelyik szláv nyelv-

ven saját szóval is ki lehetett fejezni úgy, hogy valamely közhasználatú szó vagy kifejezés jelentéskörét bővítették. Segítséget jelentett ebben a folyamatban a német, hiszen a német nyelvújítás és nyelvtiszítás több évtizeddel megelőzte a közép-európai népek hasonló mozgalmait. A nyelvújítók gyakori módszere volt tehát már meglevő anyanyelvi szavak új jelentéssel való felruházása, például a n. *Abgeordneter*-nek megfelelő h. és sz. *odaslanik*, szln. *poslanec*, *odposlanec* az addigi általános 'küldött' jelentés mellé felvette az új, speciális 'követ' jelentést is. Az *Aussage* jelentésű h. *ispovijedanje*, *povedba* az általános 'kijelentés' mellett az *Aussage von Zeugen* 'tanúvallomás' szókapcsolatban új jelentést kapott: a h-sz. *ispov(ij)edka sv(j)edoka* 'ua.', tehát jogi szak kifejezéssé vált. A *Forderung* jelentésű h-sz. *iskanje*, szln. *tirjava* jogi értelemben vett 'követelés' jelentést vett fel. Meg kellett alkotni olyan, addig csak nemzetközi terminussal kifejezett fogalmakra is az anyanyelvi szót, mint *Acceptation* 'akceptálás, elfogadás' – h-sz. *prihvat*, szln. *prejem* stb., amely aztán olyan kifejezésekben is használatos lett, mint *acceptiren einen Wechsel* 'váltót elfogad, akceptál' – h-sz. *prihvatiti m(j)enicu*, szln. *prejeti menico* stb. A különböző, szakértelmet igénylő jogi eljárásokban jelentős volt az ügyvédek szerepe, szükséges volt a nemzetközi (latin) *advocatus* (ném. *Advocat*) értelmezésére anyanyelvi szót alkotni: h. *odvjetnik*, sz. *odvjetnik*, *advokat*, szln. *pravdnik*, *odvetnik*, amely alapszóval együtt jelentek meg az *Advocaten-Ordnung*, *Advocaten-Stand*, *Advocatur* anyanyelvi, tehát széles körben érthető megfelelői is (h-sz. *odvjetnički ured*, *odvjetnički stalež*, *odvjetništvo* 'ügyvédi iroda', 'ügyvédi réteg [kör]', 'ügyvédség, ügyvédkedés' stb.) (A példák a következőkben részletesen bemutatandó Juridisch-politische Terminologie. Deutsch-kroatische, serbische und slovenische Separat-Ausgabe című szótárból valók.) A terminológiai újítások mellett – első sorban a horvátoknál, a szerbeknél és a szlovéneknél – nehéz és áldozatok nélkül megoldhatatlan kérdést jelentett az egységes (közös) irodalmi nyelv megteremtése és kodifikálása. Ezt a folyamatot lassították, fékeztek azok az éles viták, amelyek az egyes regionális (kisebb területen használatos, szépirodalmi művekkel és szótárakkal is rendelkező) irodalmi nyelvek képviselői között dúltak. Egyes irodalmi hagyománnyal már rendelkező dialektusok ugyanis a közös irodalmi nyelvvel való deklarálás igényével is felléptek; így például horvát nyelvterületen a gazdag lexikográfiai irodalommal rendelkező kaj nyelvjárás. Cseh nyelvterületen is felmerült ez a kérdés, a szlovák (akkor még) nyelvvaltozat tekintetében, ám korántsem olyan élesen, mint a déli szláv nyelvekben.

A nyelvújító mozgalmakat kiváltó okokat a magyar és a cseh nyelvújítás közös vonásait érdekesen taglaló munkájában elsőként Henrik Becker (Becker 1948) mutatta be. Szerinte eredmény tekintetében valójában mindegy, hogy egy nyelvközösséget kulturális cél, politikai becsvágy vagy egyszerűen a civilizáció és kultúra tekintetében előttük járó népekhez való szellemi és nyelvi csatlakozás („Sprachanschluss”; Becker terminusa, Ny. I.) igénye motivál, ha ugyanis egy nyelvközösséget sikerül megnyerni ennek, az írók, nyelvészek és különböző tudományágak művelői által irányított és vezetett mozgalomnak, akkor adottak a nyelv fejlődésébe való külső beavatkozás, a nyelvújítás feltételei, és így lehetővé válik, hogy az érintett nemzetek szellemileg és nyelvileg fejlettebb közösséghez, esetünkben nyugat-európai nemzetekhez csatlakozzanak; így értelmezendő Becker H. művének címe, „Zwei Sprachanschlüsse” (az én kiemelésem, Ny. I.) is. Az irodalmi és a köznyelvet tehát, elsősorban a déli szláv területen, egységesíteni és szabályozni kellett. A szabályozás és kodifikálás fontos részét képezték a „műszavak”, amelyek elvi vitákra is alapot szolgáltattak. A horvát és a szerb nyelvészek és politikusok a szókincsgyarapítás és terminológiaalkotás tekintetében ugyanis eltérő álláspontot képviseltek. A horvátok, főképp eleinte, minden új vagy már meglevő, de idegen szóval jelölt fogalmat anyanyelven kívántak kifejezni, míg a szerbek kevésbé voltak puristák, szívesebben vettek át nemzetközi terminusokat, vagy alkalmaztak orosz minta alapján „szerbesített” műszavakat. Ez a különbség a mai horvát és szerb nyelvhasználatban is tükröződik.

Az irodalmi nyelvek és a(z akkor még) legtágabb értelemben vett szakszókincs kialakításában legjelentősebb szerepük a szótáraknak volt. A Monarchia szláv népei számára anyanyelvük fejlesztése, kifejezőképességének gazdagítása s egyúttal a nyelvhasználat szabályozása és rögzítése tekintetében tett első fontos és hatásában a Monarchiához tartozó valamennyi szláv népet és nyelvet

érintő lépés, a „Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs” című szótár megjelenése volt, amelynek részletes előszót tartalmazó első kötete, a „Deutsch-böhmische Separat-Ausgabe” 1850-ben, a következő, „Deutsch-kroatische, serbische und slovenische Separat-Ausgabe” című pedig 1853-ban jelent meg Bécsben a Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei kiadásában. Mindkét kötetet a Commission für slavische juridisch-politische Terminologie szerkesztette. Az 1849. március 4-i alkotmánytörvény, „Az Osztrák Monarchiában egyesített valamennyi nép egyenjogúságának alaptörvénye” (Grundsatz der Gleichberechtigung aller in der österreichischen Monarchie vereinigten Völker) az egyes tagországokban beszélt nyelvek használatát ki kívánta terjeszteni az állampolgári köteleességek, jogok, államigazgatási eljárások stb. terminusainak pontos rögzítésére, és ez azt jelentette, hogy a törvényeknek és a közigazgatási szabályoknak minden nemzetiség („Nationlität”) számára anyanyelven kellett hozzáférhetőeknek lenniük. Ez volt az első szervezett tudománypolitikai lépés, a szakterminológiák kérdése expressis verbis ekkor vetődött föl először. A kitűzött cél elérése érdekében az Igazságügyi Minisztérium elrendelte az egyes országokban használatos nyelveken („in allen landesüblichen Sprachen”) egy közös törvénygyűjtemény („Reichs-Gesetz und Regierungsblatt”) kiadását. Minthogy azonban a Monarchiában használt nyelvek nem rendelkeztek megfelelő, a beszélők szélesebb körében is ismert és használt szakkifejezésekkel, az Igazságügyi Minisztérium 1849 júliusában bizottságot hozott létre a szláv nyelvek kipróbált szakértőiből („aus bewährten Kennern der slavischen Sprachen”) azzal a céllal, hogy e testület az érintett nyelvek szellemének megfelelő, a törvényhozás és a közigazgatás szükségleteit kielégítő, részben régebbi jogforrásokból, részben a különböző nyelvjárások („Mundarten”) természetes gazdagságából merítve alkossa meg a jogi-politikai terminológiát, hogy az így a Birodalmi törvénykönyv („Reichs-Gesetzblatt”) szerkesztésében, majd pedig az általános gyakorlatban is zsinórmértékül szolgálhasson.

Először az a gondolat vetődött fel, hogy az Osztrák Monarchiában beszélt szláv „dialektusoknak” közös szótöveiből és szóalakjaiból („Wortstämme und Wortformen”) egységes, „azonos hangzású terminológiát” („gleichlautende Terminologie”) állítsanak össze a csehek, lengyelek, ruszinok, szlovének és illír-szerbek számára, ezt az ötletet azonban hamar elvetették, és megelégedtek azzal, hogy lehetőleg közös szláv gyökerű, azonos vagy hasonló hangzású szóból válasszák ki nyelvenként („dialektusonként”) azokat, amelyek a szóban forgó dialektus beszélői számára leginkább érthetőek. Az eredetileg elgondolt egységes terminológia helyett tehát csupán az egyes nyelvek (dialektusok) szakszókincsének közelítését tűzték ki célul. Az elvetett elképzelés hátterében az a korabeli felfogás állt, amely a szláv nyelveket csupán egy (alapjában egységesnek feltételezett) szláv nyelv dialektusainak tekintette. (Ez az oka a korabeli hivatalos és a tudományos íráskor ingadozó nyelvhasználatának, amelyek néha „Sprache”, néha „Mundart” megnevezéssel illetik a szláv nyelveket.) Minthogy azonban e dialektusok (= nyelvek) terminológiai szempontú megújításának szándéka egybeesett az önálló, standard nyelvek kialakulási folyamatával, ezt a két szándékot, illetve folyamatot egy általános, minden dialektust érintő terminológiai egységesítés akadályozta volna. A szókincs modernizálását tehát a standardizáció folyamatába igyekeztek illeszteni.

Az említett terminológiai szótár címszavainak összeállítására előkészítő bizottságot („Vorbereitungs-Comité”) hoztak létre, amelynek az volt a feladata, hogy a lefordítandó anyagot (értsd: a címszavakat és a velük alkotott, a németben már jórészt rögzült kifejezéseket) a hatályos törvény- és jogkönyvekből összegyűjtse, és az egyes szekcióknak fordítás céljából rendelkezésre bocsássa. Az előkészítő bizottság tagjai a kor legtekintélyesebb szakemberei voltak. A tagok aztán öt szekciót alkottak: cseh–morva–szlovák, lengyel, ruszin, szlovén és illír-szerb szekciót. Az illír-szerbet „a dolog természeténél fogva” („der Natur der Sache gemäß”) egy dialektusnak (= nyelvnek) tekintették, mégis különválasztották, elsősorban a két különböző ábécé, a latin- és a cirill betűs miatt, valamint „egyéb más körülményeket tekintve” („verschiedener anderer Umstände wegen”). (Az „egyéb körülmények” megjelölés azoknak a fogalmaknak horvát és szerb nyelven való kifejezésére vonatkozott, amelyekre a két nyelvben különböző, de szláv szakszót vezettek be, például:

Pfleger [*Curator*]– *skrbnik*; *staratelj*; *Lauterkeit der Justiz* – *poštenost pravosudja*; *čistoća pravosudija*; *nachberufen* – *postaviti koga za kim*; *pozvan po kome*; *nachberufener Erbe* – *nasljednik postavljen za kim*; *nasljednik po kome*, *zamjenik* stb.) A magyarországi szlovák úzust (bár egységes nyelvszokásról még nem beszélhetünk) a cseh kiadás oly módon rögzítette, hogy néhány, csak a szlovákok által használt szót és kifejezést „szlovák” („slowakisch”) jelzéssel tüntetett fel (például: *Epidemie* – *obecná nákažlivá nemoc* [slov. *Záraga*] stb.). Míg tehát a horvát, a szerb és a szlovén értelmezések külön voltak feltüntetve, addig a szlovák jelentések és értelmezések a cseh ekvivalensek mellett csupán zárójelben szerepeltek. A horvát (latin betűs) és a szerb (cirill betűs) szavak – néhány kivételtípustól és konkrét esettől eltekintve – legtöbbször megegyeznek egymással, noha számos helyen feltűnnek már a horvát purizmus nyomai is: ha a szerbben idegen (oroszról „szerbesített”, német, illetve a németben is latin vagy visszalatinosított) szó szerepel, a horvátban gyakran neologizmust találunk (például: *Amnestie* – *odriješba*; *oprostnica*, *amnestija* stb.). Figyelmet érdemelnek azonban maguk a német címszavak is: több idegen eredetű (latin, latinosított vagy francia) címszó mellett ugyanis utalás olvasható a német nyelvi ekvivalensre is (pl.: *Argumentation*, s. *Beweisführung*), vagy a latin vagy francia eredetű címszó mellett zárójelben szerepel a német nyelvi megfelelő, például: *Diligence* (*Eilpost*), *Discretion* (*Bescheidenheit*), *Disposition* (*Beschaffenheit*) stb., de néhány, feltehetően a szótárhasználók számára még újszerűnek ható, szokatlan német kifejezés mellett (könnyebb érthetőség végett) a félreérthetetlen jelentésű, hagyományos latin terminus is fel van tüntetve (például: *Anweiser* [*Assignant*], *Anweisung* [*Assignment, Instruction*], *einziehen jemandes Vermögen* [*confiscieren*], *Einwendung* [*exceptio*] stb.). Mindez azt mutatja, hogy a szlávnál sokkal kidolgozottabb német terminológiában is folyamatban volt még egyes anyanyelvi megfelelők közhasználatává válása, s ez a folyamat éreztette hatását a horvát és a cseh purista törekvésekben is. A cseh külön kiadás bevezetője (amely a többi „Separat-Ausgabe” szerkesztésének elvi alapjait is rögzíti) alapelveként kiemeli, hogy a purizmusban mérsékletet kell tanúsítani. Cél szerű megtartani az olyan szavakat és kifejezéseket, amelyek – noha csak a tanult emberek szűkebb körében, de – műveltségsofokká váltak, s így nem csupán meggyökeresedtek a nyelvhasználatban, hanem „európai vagy világpolgári érvényűek” („welche zumeist nur in gebildeten Kreisen, in der Wissenschaft und Literatur, und hier bereits eine gleichsam europäische oder weltbürgerliche Geltung haben), tehát a „Sprachanschluss” céljának elérése érdekében meg kell maradniuk, például: *advokát*, *auditor*, *bank*, *datum*, *duplikát* stb., szigorúbbnak kell azonban lenni azokkal a szavakkal szemben, amelyeknek mindenki tulajdonává kell válniuk („ein Eigentum Jedermanns im Volke sein sollen”), s amelyekre terminológiai célnak is megfelelő anyanyelvi szavak állnak rendelkezésre (például: *rekrut* helyett *bráneck*, *konstituace* helyett *ústava*, *fabrikát* helyett *výrobek* stb.). A „Juristisch-politische Terminologie”-ban érvényesülő egységesítő nyelvújítási elv nem helyezte tehát előtérbe mindenütt és mindenáron az anyanyelvi terminusoknak a nyelvhasználatban való elterjesztését, hanem tekintetbe vette a már kialakult úzust is. Kazinczyt idézve elmondhatjuk, hogy terminológiai szótár szerkesztői „tüzes ortológusok és tüzes neológusok” voltak egy személyben. Ugyanezt az álláspontot követte az 1858-ban megjelent Német-Magyar Tudományos Műszótár a Csász. Kir. Gymnasiumok és Reáliskolák számára, amelynek „vezérfonalául a [...] cs.k. ministerium által hasonló czélből és terv szerint dolgoztatott és Prágában 1853-ban megjelent német-cseh tudományos műszótár szolgált, melytől csak ritkán történt eltérés, de mely helyenként pótoltatott” (IV. old.). Ennek a német– magyar szótárnak a címszavai a Pavel Josef Šafařík, cseh nyelvész és történész szerkesztette „Německo-český slovník vědeckého názvosloví pro gymnasia a reálné školy” („Német–magyar tudományos műszótár gimnáziumok és reáliskolák számára”) című 1853-ban Prágában megjelent terminológiai szótárából valók. A címszavak forrására előszavában Toldy Ferenc utal ugyan, de sem a forrásszótár szerkesztőjének nevét, sem a forrámunka címét nem említi. Az Előszóban ő is kifejti, hogy „a purizmus mérséklettel űzve, jogosultságát el nem vesztheti”, majd hozzáfűzi: „Azokat, kik félnek, nehogy a módjával értett »purizmus« elzárjon bennünket a mívelt világtól, megnyugtathatja az, hogy a »jelentés« magyar műszóval együtt a mellé vetett köz műszó

nem tanulatik nehezebben, mint külön magára.” Ezt az álláspontot képviselte a Šafarik szerkesztette „tudományos műszótár” is, hangsúlyozva, hogy „mindenekelőtt vigyázni kell arra, hogy mindent a legtalálóbban és a legpontosabban értelmezzünk, és a purista törekvésekben, valamint a régi és az új szavak kiválasztásában maradjunk meg a középúton, kerülve a végleteket, őrizve a meghonosodott kifejezéseket, ám mindezt semmiképpen sem a pontosság kárára” (idézi Jonke, Ljudevit 1965: 140; az én fordításom, Ny. I.). A fentebb idézett helyen Toldy Ferenc is kompromisszumot ajánl, különbséget téve a „szaktudomány” és „az általánosan képző tudomány és szépelőadás” nyelve között, megállapítva, hogy „a tisztaság igényei amott [ti. a szaktudományokban, Ny. I.] nem oly kiterjedtek, mint ezekben [ti. az általánosan képző tudományban és a szépelőadás nyelvében]”. Nem zárja ki azt a lehetőséget sem, hogy a szaktudományi és az „általánosan képző tudományi” nyelvhasználatban (tehát a művelt szaknyelvben) más szavakat használjunk, hiszen „azért, hogy péld. a vegyaránytani képletekben oxigénnek ejtjük az O-t, nem következik, hogy a folyó szövegben éppen úgy ne mondjunk *élenyt*, mint a német *Sauerstoffot* mond.” (VII). Az oktatásban ez úgy valósítható meg, hogy „ahol ilyen [ti. magyar „műszó”, Ny. I.] használtatik, a köz műszót is mellé [kell] vetni, s a kettővel váltva élni.” (i. h.). Ez az elgondolás kifejezésre jutott már a tizenegy évvel korábbi Törvénytudományi Műszótárban is (1847²), amint az Toldy (akkor még D. Schedel) Ferenc titoknok előszavából is kitűnik: „...a’ társaság [ti. a Magyar Tudós Társaság, Ny. I.] nem kíván akármely új műszót mindjárt elfogadni, hanem azoknak nagy szótárban csak úgy ad helyet, ha azokat nyelvünk’ belső alkotja szerint lévőeknek, ’s az illető fogalmat értelmesen kifejezőknek találánakja” (V). Két szempontot és követendő elvet emel tehát ki: a nyelv szemléletének („belső alkotjának”) és a fogalmi pontosságnak való megfelelést. Érdekesen jelenik meg itt a „jelentés műszó” és a „köz műszó” közötti nyelvhasználati különbségtétel gondolata, amely lényegében mai nyelvhasználatunkban is jelen van, főképpen az orvosi szak- és „köz”nyelvben; például a *leukémia* és *angina* „jelentés műszó”, a *fehérvérűség* és *torokgyulladás* „köz műszó”. A magyar orvosi nyelv múltját érdemes e két terminustípus tekintetében megvizsgálni (vö. az elmondottakkal kapcsolatban és általában is: ifj. Kaán–Keszler 2006). Feltételezték, hogy egyes „jelentés műszavak” gyökeret fognak verni a nyelvhasználatban, és „köz műszóvá” válnak, mint például a Juridisch-politische Terminologie szavainak nagy többsége is bejárta ezt az utat. A kiindulópont ezekben az esetekben is a művelt rétegek nyelve. A későbbi évtizedek gyakorlata mutatta meg, hogy mely új szavak, kifejezések és szókapcsolatok honosodtak meg a nyelvhasználatban, annyi azonban bizonyos, hogy a kettős feladat elvégzése (a nemzeti nyelv kiművelése az ismeretek lehető legszélesebb körben való hozzáférhetőségének biztosítására, valamint a „művelt Nyugathoz” való szemléli és nyelvi csatlakozás igénye) a gyakorlatban korántsem volt egyszerű és problémamentes.

A Juridisch-politische Terminologie külön kiadásai több mint nyolcezer címszót tartalmaztak. Ezek a címszavak részben általános jelentésűek, pl.: *felkelés* (*Aufstand*, h-sz. *ustanak*, cs. *ustaja*), *könyvkereskedés* (*Buchhandel*, h-sz. *knjižarstvo*, szln. *kupčija z bukvami, knjigami* stb.), részben az állammal, államhatalommal, kormányzással kapcsolatosak, pl.: *állam* (*Staat*, h-sz., szln. *država*), a vele kapcsolatos fogalmak, például: *állami tisztviselő* (*Staatsbeamte*, h. *državni urednik*, sz. *državny urednik, činovnik*, szln. *državni urednik*), *állampolgár* (*Staatsbürger*, h-sz. *državljanin*, szln. *državljan*), *állami törvény* (*Staatsgesetz*, h-sz. *državni zakon*, szln. *državna postava*), *államhatalom* (*Staatsgewalt*, h-sz. *državna vlast*, szln. *državna oblast* stb.) valamint többségükben polgári jogi fogalmak megnevezései, például: *kompetencia, illetékesség* (*Zuständigkeit*, h-sz. *nadležnost*, szln. *pristojnost*, cs. *nádležitost, příslušnost*), *fellebbezés* (*Appellation*, h-sz. *pozov*, szln. *zazov, prošnja za presojo*), *törvényesítés, legalizálás* (*Legalisierung*, h. *obzakonitba*, sz. *obzakonjenje*, szln. *po-verjenje*), *törvényszerűség* (*Rechtsmäßigkeit*, h-sz. *zakonitost*, szln. *postavnost*), *tényállás* (*Tatbestand*, h-sz. *stanje učenjenice*, szln. *obstaneč djanja*) stb. Végző cél egy együttes, teljes kiadás („Gesamtausgabe”) lett volna. A külön kiadásokat („Separat-Ausgaben”) illetően vita alakult ki a különböző nyelvek („dialektusok”) képviselői között; a déli szlávok elleneztek, az északi (nyugati) szláv szakemberek viszont szükségesnek tartották előzetesen külön kiadások megjelentetését.

Ennek oka feltehetően az volt, hogy a déli szláv népek körében még élt az egységes déli szláv (délszláv) nyelv megteremtésének illúziója, tudniillik azé a nyelvé, amelyet – romantikus elképzeléseik szerint – a Triglavtól (hegycsúcs a mai Szlovénia területén, Ny. I.) a Fekete tengerig („od Triglava do Crnoga mora”) fognak beszélni. Csak később vált szélesebb körben is tudatossá, hogy ez romantikus illúzió. Végül az utóbbi álláspontot fogadták el. Ezek a szótárak voltak tehát a déli szláv nyelvekben (a horvátban, a szerbben és a szlovénban) a standardizációs folyamat első jelentős állomásai, de fontos szerepük volt a cseh terminológiai norma kialakításában is. A terminológizációs folyamatnak, az anyanyelvi szakkifejezések megalkotása módszereinek egybevetésében a magyarral való összehasonlítás kézenfekvő, hiszen a magyar nyelvújítási mozgalom kibontakozása és a mozgalom szellemében született elméleti írások, szótárak, nyelvtanok évtizedekkel megelőzték a déli szláv népek hasonló szervezett törekvéseit, s így a magyar a némettel párhuzamosan, vagy többször tőle függetlenül is, mintával szolgálhatott a horvát, a szerb és a szlovén neologizmusok megalkotásában. A déli szláv népeket az anyanyelvi szókincs fejlesztése tekintetében megelőző magyar és a cseh nyelvújításban sok közös jegy mutatható ki mind a deklarált célok, elvek, mind pedig a konkrét eljárások, szó- és kifejezésalkotások tekintetében is. Nem véletlen, hogy a horvát (és kezdetben a szerb) nyelvújítók is sok cseh és/vagy magyar terminust vettek át és igazítottak nyelvükhöz, valamint sokat fordítottak le elemről elemre is. Ez a kor német → szláv és magyar → szláv hatások tekintetében a tükörszavak alkotásának kora. (Ennek a kérdésnek a horvát nyelvészetben, főként újabban, gazdag szakirodalma van, a kutatók azonban kevésbé vették tekintetbe, mint lehetséges, a gyakran szövegek alapján is igazolható mintát, a magyart, hanem automatikusan német mintát kerestek). A nyelvújítások korának időleges és maradó eredményei azonban természetesen arról is tanúskodnak, hogy igen gyakran nem is lehet teljes bizonyossággal eldönteni, vajon egy-egy horvát (szerb vagy szlovén) szó közvetlen mintáját a németben, a csehben vagy a magyarban kell-e keresnünk. Bizonyító erejük ebben a tekintetben csak a párhuzamos szövegeknek van (vö. Nyomárkay 1989: 151–91.). Ha például a német nyelvű katonai szabályzatokban ’katonatiszt’ jelentésben *Offizier* szerepel, magyar fordításában *tiszt*, a horvátban pedig az anyanyelvi *čas(t)nik*, akkor biztos, hogy a horvát szó a magyar *tiszt* mintáját követi. A szövegek mellett bizonyító erejük lehetnek az azonos vagy közel azonos időben kiadott szótárak is.

Az elmondottak illusztrálása és bizonyítása céljából is a következőkben néhány, különböző tudományterületről való terminust vizsgálok meg részletesebben, rámutatva a fogalmakra alkotott anyanyelvi szavak szemléleti hátterére, azaz a bennük rögződött nyelvi világképre. (A terminusok és a világ nyelvi képre vö. Bańczarowski 2000 passim).

Bizonyos fogalmak (tudományágak, illetve tantárgyak) anyanyelven való kifejezése elsőrendű fontosságú volt az oktatásban. Érthető, hogy a tankönyvekben számos idegen (latin, latinósított stb.) tantárgyelnevezést fordítottak le az oktatás nyelvére, a már említett cél, tudniillik az érthetőség és így a kifejezések használatának elősegítése érdekében. Érdekesekek és tanulságosak például a *kémia* terminus anyanyelvi kifejezései mind a magyarban, mind a csehben, a horvátban és a szerbben is. A szó közvetlenül a gr. *chēmeia*, *chymeia* ← *chymós* ’Flüssigkeit, Saft v. *chýō*, *chēō* ich gieße, lasse fließen’ (Heyse 1910) alakra megy vissza, „weil das erste Geschäft der Chemie darin bestand, Säfte aus den Pflanzen zu ziehen u. diese als Heilmittel zu mischen; die Lehre von den Grundstoffen (Elementen) der Naturkörper, ihren Verbindungen und ihrem gegenseitigen Verhalten, die Scheidekunst” (Heyse 1910). A görög, illetve latin eredetű szó és a belőle kifejlődött szócsalád német közvetítéssel került át a magyarba. Magyar megfelelője első ízben 1786-ból adatható: „Az Értzválasztás’ tudománya vagy *Chemia*” (TESz). A latin szót már a német puristák is kiküszöbölendőnek tartották, és megalkották a *Scheidekunst* és a *Mischkunst* szavakat, amelyek később a magyar, a cseh és a horvát sőt szerb anyanyelvi terminusok mintái lettek. Egészen a 20. század ötvenes éveig volt használatos tantárgynév a *vegytan*, amely Bugát Pál szóalkotása (Tolnai 1929: 166). Alapszemléletében hasonló, csupán az elemek elkülönítésének másik mozzanatát ragadja meg a csehből átvett horvát műszó: *lučba* a *lučiti* ’elválaszt, szétválaszt’ igéből kép-

zett főnév, amelyet első ízben a horvát irodalmi és szaknyelv legjelentősebb munkása és megújítója, Bogoslav Šulek szótározott. A cseh szó a német *Scheidekunst* tükörszava, a horvát szó általánossá válásában azonban szerepe lehetett a magyar *Értzválasztás*nak is (az én kiemelésem, Ny.I.). A *lučba* szó megjelenik a szerbben is (Mihajlović V. II. 611.), sőt a szótárban körülíró magyarázata is olvasható: *rastvoritelna nauka, rastvoritelnica* 'a feloldás (tkp. szétválasztás) tudománya', amely mögött ugyancsak a *Scheidekunst* képzete húzódik meg. A TTMSz.-ben *elemtan, elemtudomány* (n. *Stoffkunde*), az NMTSz.-ben és az NMHivMSz.-ban *vegytan, vegyész* szerepel. Mind a magyar, mind a horvát anyanyelvi szó a köznyelvben és a hivatalos nyelvben is több mint száz évig volt használatban. A szerbben nem terjedt el, mivel Vuk Stefanović Karadžić, a szerb irodalmi nyelv megteremtője ellenezte a tükörszóalkotást mint szókincsgyarapítási módot, s teljes tekintélyével meggátolta a kibontakozó szerb nyelvújítás ilyen irányba való haladását.

A *vegytan*hoz hasonlóan sokáig volt használatos a köz- és a szaknyelvben is a *természetrájt* és a *természettan* terminus is. A megfelelő horvát elnevezések: *prirodopis* és *prirodoslovlje* is Bogoslav Šulek neologizmusai, amelyek 1860-ban kiadott német–horvát szótárában tűnnek fel először mint a n. *Naturkunde* és *Naturlehre* megfelelői. Heyse szótárában: *Physik – Naturkunde, Naturwissenschaft, in engerem Sinne die Wissenschaft von den Gesetzen und Ursachen der Naturerscheinungen, soweit dieselben nicht von organischen od. Chemischen Grundkräften abhängen, die Naturlehre* (az én kiemeléseim, Ny. I.). A *prirodopis* és a *prirodoslovlje* széles körű elterjedését és használatát (pl. magyar és horvát tantervekben és tankönyvekben) a magy. *természetrájt*, illetve *természettan* is segíthette. A TTMSz *physica* címszavának értelmezése *természettan*, az NMTSz a *Naturlehre*t *természettan*, a *Naturgeschicht*t *természetrájt* jelentéssel értelmezi. Az 1868-as törvényszövegekben több adalék található ezekre a terminusokra, például: *počela prirodoslovja i prirodopisa* (Zak 184) – *természettan és természetrájt elemei* (Törv. 271), a horvát országgyűlési iratokban szintén: *prirodopis za niže realne škole* ('természetrájt az alsóbb reáliskolák számára' Spisi 67–70: 69), *prirodopis is prirodoslovlje s obzirom na potrebe praktičnoga života* ('természetrájt és természettan különös tekintettel a gyakorlati élet szükségleteire' Spisi III. 68).

A tudományszakok, illetve tantárgyak elnevezései közül mindmáig tartja magát a magy. *földrajz* és a horvát *zemljopis*, amelynek közvetlen mintája a cseh *zeměpis*. Mindegyikük mögött a nemzetközi *Geographie, geográfia, geografija* kifejezések helyettesítésére alkotott ném. *Erdbeschreibung; Erd- oder Länderkunde* fedezhető fel (Heyse). A magy. *földrajz* először 'Landkarte' jelentésben bukkan fel 1803-ban, majd 1845-től használatos 'földleírással foglalkozó tudomány' jelentésben, erről azonban a TESz. azt mondja, hogy „a tudományszak neveként újólag ismét megalkották”. A *geographia* korábbi értelmezései: *földleírása, földirat, földleirat* (TTMSz), 1858-ban már *földirat, földleírás, földrajz* (a német *Erdbeschreibung* mintájára; NMTMSz), 1870-ben: *földrajz, földirat, földleírás* (NMHivMSz.). A horvátban a közvetlen cseh és német minta mellett, főképp a szó elterjedését tekintve, de több párhuzamos magyar–horvát szöveg alapján sem zárható ki a magyar minta hatása. A szerbben 1760-ból, egy Szerbiában használt latin nyelvű ábécés könyvben a *geografija* megfelelőjeként a *zemljeopisanije* jelentés szerepel. Ez orosz szóképzési mintát tükröz. A cseh, horvát és magyar anyanyelvi megfelelőket a nemzetközi szó nem tudta kiszorítani. Érdekes azonban, hogy ha a fogalom nemzetközi kontextusban szerepelt, mint például a 'Pozor' 'Figyelem' című napilapban 1860-ban egy nemzetközi földrajzi kongresszusról szóló rövid tudósításban, akkor a *geografija*-ból képzett *geografski* melléknevet olvashatjuk: *Geografski kongres u Antwerpenu* (Pozor 1860. VI. 20.).

Az állami adminisztráció kiépítése folytán vált szükségessé az egyes jogi eljárások, határozatok, ítéletek hivatalos lejegyzésére külön munkakört létrehozni, jegyzőt alkalmazni. Ez a kezdetben alkalmi feladatkör azután állandó közigazgatási munkakörre is (közjegyző) alakult. (A *jegyző* szó pályafutása egyébként szemléletes példája annak, hogy a konkrét képzet és funkció hogyan váltott síkot [Hadrovics László elnevezése], és szakadt el a konkrét tevékenység, az írás, jegyzés kifejezésétől, hiszen a későbbiekben a községi vagy városi jegyző vagy az alispán után legmagasabb rangú hivatali tisztséget betöltő vármegyei főjegyző munkaköre is elvesztette az írás cselekvésé-

vel, munkájával való közvetlen kapcsolatát). Megnevezésére a németben a lat. *notarius*ból alkotott *Notar* szolgált: „urspr. ein Geschwindschreiber, der mit Abkürzungen od. Zeichen schreibt, dann über(haupt) ein Schreiber; jetzt ein Beglaubiger, der mit landesherrlicher Genehmigung bestellt und vereidet, das Recht hat, gewisse rechtliche Handlungen in Gegenwart von Zeugen zu vollziehen und darüber eine galubwürdige Urkunde anzunehmen” (Heyse 1910). A magy. *jegyző* a *notarius* tükörfordítása. Fogarasinál (1835 és 1842) a *Notarius* címszó nem szerepel. 1847-ben *notarius – jegyző* (TTMSz), 1858-ban *Notar – jegyző* (NMTMSz), 1870-ben *Notar – jegyző, közjegyző* (NMHivMSz) megfeleléseket találunk. A horvátban a *bilježnik* az akadémiai szótár (Rječnik JAZU) I. kötetében szerepel, de 1838-ból a szerzből is adatható (Mihajlović I. 6). Mindhárom szó ugyanazt a nyelvi képet, tudniillik a jegyzés, az írás tevékenységét rögzíti. Egymástól függetlenül, csupán hasonló látásmód alapján is keletkezettek. A horvátban az utóbbi két-három évtizedben felbukkant, a ’közjegyző’-nek pontosan megfelelő *javni bilježnik* használatos. Itt is lehetséges a közös látásmód, de a szembeszökő hasonlóság miatt nem zárható ki a közvetlen magyar hatás sem.

Széles körben használatos a jogi eljárásokban, majd később bizonyos konkrét feladatok elvégzésére alakult néhány tagból álló testület, a *bizottság*. A TESz ’bizalom’ jelentésben 1771-ből, ’bizottság’ jelentésben pedig 1831-ből adatozza. Mai jelentése a *bizik* ’bizakodik; zuversichtlich sein’, a ’bizalma van valakiben; jemandem trauen’ és az ezekből a jelentésekből alakult ’gondozásra árad, megbíz; anvertrauen’ jelentés (TESz). A ném. *Kommission* a lat. *commissio* ’Vereinigung, Verbindung’ 15. századi átvétele, amelynek a középlelatinban ’Vorladung, Auftrag’ jelentése volt (DudEt). Fogarasi *Műszókönyvében* (1835) és Jогtani *műszókönyvében* (1842), valamint a TTMSz-ben (1847) a *commissio* jelentése ’biztosság’. Az 1868-as magyar és horvát törvénygyűjteményben *bizottság* szerepel, a horvát törvénytözevegben (amely a magyar szöveg fordítása) pedig *povjerenstvo* olvasható: *a bizottság előtt megjelenni kötelesek* (Törv 200) – *dužni su doći pred povjerenstvo* (Zak 123), *felsőzlamlási bizottság* (Törv 204) – *prigovorno povjerenstvo* (Zak 126), *a többi tagokat a vármegyei bizottság választja* (Törv 298) – *ostale članove bira županijsko povjerenstvo* (Zak 236) és még több adat (vö. Nyomárkay 1989: 105–6). A horvát jogi terminológia alapjait bemutató könyvében Mamić ezt a szót német mintára alkotott tükörszónak véli, s azt bizonyítja (sok más kifejezéssel is), hogy a horvát purizmus erősebb volt a szlovénál és a szerbnél is (Mamić 1992). Hozzátehetjük, hogy éppen ennek a terminusnak az esetében a csehnél is, hiszen a Juridisch-politische Terminologie német–cseh kiadásában a cseh megfelelő *komise*. A horvát szó először Šulek német–horvát szótárában bukkan fel ’Commission, Commissariat’ jelentéssel. A magyar minta horvátra gyakorolt hatása vitán felüli. Egyfelől: a csehben a nemzetközi szó volt használatos, és a terminológiai szótár ezt „törvényesítette”, míg a német–horvát–szerb–szlovén kiadásban horvát nyelvi jelentésként már *povjerenstvo* van megadva. Másfelől: szavunk párhuzamos magyar–horvát szövegekben a magy. *bizottság* megfelelőjeként következetesen szerepel, nem utolsósorban pedig a magyar és a horvát szó szerkezete megegyező: part. perf. + *-ság* – part. perf. + *-stvo*. A jelentésen kívül a szövegek, mellettük pedig a szavak morfológiai szerkezete szolgál bizonyítékkal.

A közép-európai nyelvújítások célja az irodalmi és köznyelvek kodifikációja mellett, illetve annak részeként a „Sprachanschluss”, azaz a fejlettebb civilizációkhoz és nyelvekhez való felzárkózás. Ennek a világosan deklarált és sok tekintetben jól megszervezett mozgalomnak szellemi indíttatását a felvilágosodás eszmekörében találhatjuk meg. A nemzeté válás alapja a nyelv. A nyelvújító mozgalmak kifejezetten nemzetiak voltak, ezeknek legeklatánsabb példája a horvát nyelvújítás, amelynek szorgalmazói a kor legjelentősebb politikusai voltak, akik az anyanyelv használatában alapvető nemzeti jogot láttak.

A nyelvújításokat a kezdeti időszakban, legalábbis elvileg, mérsékelt purizmus jellemezte. Követendő példaként már a 18. század végi nyelvtanok is (a korábbi német grammatikák mintájára) az írók nyelvét tekintették. A szépírók szókincse és nyelvhasználata terminológia tekintetében mintát csupán közvetett módon adhatott. Elsősorban a széles jelentéskörű képzők használatában, egyes feledésbe merült, de az új igényeknek megfelelő képzők felelevenítésében, mint például a h-sz.

-ba deverbális nomenképző, amely a horvát nyelvújítók kedvelt képzője lett (pl. *muzika* helyett *glazba* 'tkp. hangzás, hangoztatás', szemléletben a magyar *zenével* rokon; a már említett *lučba* vagy *odrješba* 'amnesztia' stb.). A szóképzésnél fontosabb szerepet játszott azonban az utánzás, azaz a tükörszavak és kifejezések alkotása. Itt a horvátban elsősorban a német és a magyar minták hatottak. (Előfordult az is, hogy mind a kettő: a mai normának megfelelő h. *brzovav* 'gyors híradás, jelentés' előtagjának mintája minden bizonnyal a magy. *sürgöny* szóban meglévő *sürgős* 'gyors; brz', a második tag mintája pedig a n. *Meldung* 'jelentés, híradás' lehetett, ugyanis a korabeli német idegenszó-szótárak a *Telegramm* egyik megfelelőjeként *Drahtmeldungot* javasolnak. A *brzovav* tehát, úgy tűnik, tudatos, sőt tudós nyelvújítás terméke, amely azért honosodhatott meg, mert a szóalkotási modell: melléknév + kötőhang + zéró suffixumos ígető megfelel a hagyománynak. (Talán így értendő a nyelvújítók által többször is emlegetett „a nyelv szelleme” kifejezés.)

A közép- és dél-európai nyelvújítások egybevetése számos tanulsággal szolgál. Már első pillantásra is szembeütő a szemléletmód, a nyelvi világgép nagyfokú hasonlósága, valamint az utánzásra (tükörszó- és kifejezésalkotására) való hajlam. Természetesen a szóalkotásokban eltérő szemléleti háttér is kifejeződik attól függően, hogy a szóalkotók a szóban forgó cselekvés, történelmi mozzanatát ragadják meg, azaz a fogalom a valóság képének mely mozzanatát tartják leglényegesebbnek (Bańcerowski 2006).

A német purizmus – amint láttuk – három irányban terjedt kelet felé: hatását a cseh, a magyar és a horvát nyelvújításban is éreztette. A német minták mellett – főként a cseheknel és a magyaroknál – fontos szerepet játszott a latin is. E három nyelvújítás ugyanabból az alapelvből indult ki, és szókincsgyarapítási és -újítási eljárásaik is hasonlóak voltak. A szóképzés mellett legfontosabb szerepet a tükörszóalkotás játszotta, ami érthető is, hiszen az olyan fogalmakat, amelyek fogalomként is legfeljebb csak a legműveltebbek körében léteztek, másképp nem is igen lehetett anyanyelven kifejezni, mint az idegen nyelvi minta utánzásával.

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Szerk. Nyomárkay István. ELTE Bölcsészettudományi Kar Szláv és Balti Filológiai Intézet Lengyel Filológiai Tanszék Budapest.
- Bańcerowski Janusz 2006. A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei. *Nyr.* 130: 187–97.
- DudEt. = *Der Große Duden. Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von Günther Drosdowski, Paul Grebe und weiteren Mitarbeitern der Duderadaktion. Bibliographisches Institut. Mannheim. 1963.
- Heyse 1910 = Dr. Joh. Christ. Aug. *Heyses allgemeines verdeutschendes und erklärendes Fremdwörterbuch mit Bezeichnung der Aussprache und Betonung der Wörter nebst genauer Angabe ihrer Abstammung und Bildung*. Neunzehnte Original-Ausgabe, Hannover und Leipzig.
- Jogtani Műszókönyv Két Részben*. Irta Alsó-Viszti Fogarasi János, váltótörvényszéki tanácsjegyző s T.T.B. tag. Harmadik, Átdolgozott, s Különösen Váltó és Kereskedésjogi Műszókkal Bővített Kiadat. Pesten, 1842.
- Jonke, Ljudevit 1965. *Književni jezik u teoriji i praksi*. Znanje. Zagreb.
- Ifj. Kaán–Keszler 2006 = Ifj. Kaán Miklós–Keszler Borbála, Íz, ízvíz. *Magyar Orvosi Nyelv* VI/2, 60–62.
- Mamić, Mile 1992. *Temelji hrvatskoga pravnog nazivlja*. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Mihajlović, Velimir 1982, 1924. *Posrbice od Orfelina do Vuka*. I (B-O), II (II–III) Matica srpska. Novi Sad.
- NMHivMSz = *Német–Magyar Egyetemes Hivatali Műszótár* (Deutsch-ungarische allgemeine ämtliche Terminologie). Tekintettel a hivatali szakok minden ágazatára. Szerkesztette Kollonics László. Pest, 1870.
- MNTMSz. = *Német–Magyar Tudományos Műszótár a csász. Kir. Gymnásiumok és Reáliskolák számára*. A cs. kir. Cultus és közoktatási ministeriumtól e végre kinevezett bizottmány által. Deutsch-ungarische wissenschaftliche Terminologie. Pest, 1858.
- TTMSz = *Törvénytudományi Műszótár*. Közre bocsátja A Magyar Tudós Társaság. Második, tetemesen bővített, kiadás. Pesten 1847.

- Műszókönyv A' Magyarhoni Törvény És Ország-Tudománybul.* Irta Alsó-Viszti Fogarasi D. János, hites ügyvéd. Első Rész Diákmagyar műszókönyv. Második sokkal bővített és jobbitott kiadás. Pesten 1835.
- Nyomárkay István 1989. *Ungarische Vorbilder der kroatischen Sprachenerneuerung.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rammelmeyer, Matthias 1975. *Deutsche Lehnübersetzungen im Serbokroatischen.* Wiesbaden.
- Rječnik JAZU = *Rječnik hrvatskoga ili Srpskoga jezika.* Na Svijet izdoje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb 1 (1880–82) – 23 (1975–76).
- Spisi = *Saborski spisi sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije vel godine 1867–1870.* Zagreb. 1905.
- Tolnai Vilmos 1929. *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története.* Budapest.
- Törv. = *Az 1865/67. és 1868. évi törvények gyűjteménye* (Sammlung der Gesetze von 1865/67 und 1868.). Herausgegeben von Ung. Königl. Innenministerium. (Redaktion der „Staatlichen Gesetzessammlung“) Budapest, 1908.
- Zak. = *Sbirka zakonah godine 1868.* Izdaje U. Kr. Ministarstvo Pravosudja. U Budimu 1868.

Nyomárkay István

SUMMARY

Nyomárkay, István

Language reforms in Central Europe in the nineteenth century

In Central and Southern Europe, conscious and planned language reform movements started to unfold in the late eighteenth century, culminating in the middle of the nineteenth. The emergence of specialized terminologies of Czech, Hungarian, and Croatian (as well as, to some extent, of Serbian) shows a number of similarities. Their mental roots can be found in the ideas of the enlightenment. Their fundamental aim was to express, in the respective mother tongues, the new terms of civilization in the broadest sense. That aim was served by the language reform movements whose earliest significant results were embodied in German-based terminological dictionaries of the various Slavonic languages published in the mid-nineteenth century. This paper deals with the reasons, antecedents, and results of those movements.